

I. Giriş

1. Kırgız Türkleri Türk tarihinin bilinen en eski kavimlerinden biri olan Kırgız Türkleri, Çin kaynaklarında “Ge-kun”, “Kien-kun”, “K’i-ku”, “Hegu” adıyla geçmektedir.¹ Köktürk yazılı metinlerinde “Kırkız”, Tibetçe kaynaklarda “Gir-kis” şeklinde geçen Kırgız adının, bazı araştırmacılara göre, “kır” ile “gez” kelimelerinin birleşmesinden oluştuğu ve “kır gezen” anlamına geldiği; bazılarına göre ise “kırk” ve “yüz” sayılarının birleşmiş şekli olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca, Kırgız adının, “kır Oguz”, yâni, kır Oğuzları kelimesinden çıktığı da belirtilir. Kırgızlar, efsanelere göre “Kırk Kız”dan meydana gelmişlerdir.²

VI. yüzyılın sonlarına ait Çin kaynaklarında, Kırgızlardan “Hakas” adıyla söz edilmekte ve bu kavim, uzun boylu, sarı saçlı, al yanaklı ve mavi gözlü olarak vasıflandırılmaktadır.³ Kırgızlar, M.Ö II. ve I. yüzyıllarda Tanrı Dağlarının doğusu ile Tannu-ola arasındaki bölgede Kien-Kun adında müstakil bir devlet kurmuşlar; daha sonra Aral Gölü ve Hazar Denizinin kuzeyindeki bozkırlar ile Tanrı Dağlarına kadar yayılmışlardır.⁴ M.Ö. II.yüzyılda Kırgızlar, Büyük Türk Hun İmparatorluğuna katılmış; 560 yılında Kök-Türklerle tâbi olmuşlar;⁵ 758 yılında Kök-Türklerin yerine geçen Uygurların hâkimiyetine girmişlerdir. 840 yılında Uygurları mağlup eden Kırgızlar, Ötüken’e yerleşerek bir devlet kurmuşlardır. Bu devlet, 924 yılında ortadan kaldırılmıştır.⁶ Moğol İmparatorluğu döneminde Çağatay ulusuna dahil olan Kırgızlar,⁷ XVI-XVII. yüzyıllarda Kalmuk ve Moğollarla mücadele etmişler; XVIII. yüzyılda Hokand Hanlığına katılmışlardır. Türkistan Türklerinin güçlenmesinden rahatsızlık duyan Çin Devleti, 1757 yılında Doğu Türkistan’ı, sonra da Hokand Hanlığını mağlup etmiştir.⁸ Hokand Hanlığını oluşturan Özbek, Kırgız, Kıpçak ve Kazak Türkleri, daha sonraki yıllarda birbirleriyle sürekli mücadele içinde olmuşlardır. Ruslar, Hokand Hanlığındaki bu iç karagaşadan faydalanarak 1852 yılından itibaren Türkistan memleketlerini ele geçirmeye başlamışlardır.⁹

Ruslar tarafından işgal edilen yerler, “Türkistan Bölgesi” adı altında Orenburg’a bağlı bir askerî valilik hâline getirilmiş; Orenburg’dan sonra 1867’de Taşkent merkez olmak üzere Türkistan Genel Valiliği oluşturulmuştur. Sır-derya, Fergana, Semerkand, Yedi-su ve Hazar-ötesi (Türkmenistan) bölgeleri bu valiliğe dahil edilmiştir. 1873-1875 yıllarında Hokand Hanlığı iktidar mücadelesi içindeyken Kırgızlar, Rusların kötü idaresine karşı ayaklanmışlardır. 1876 tarihinde Hokand Hanlığı “Fergana Bölgesi” adı altında Türkistan Genel Valiliğine bağlanmıştır. 1885 yılında Oş’ta; 1898 yılında Andican’da meydana gelen ayaklanmalar, yenilgiyle sonuçlanmıştır.¹⁰ Kırgızların en kanlı

Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi

ayaklanması, 1916 tarihinde gerçekleşmiş; bu isyan sonucunda binlerce aile Çin'e göç etmiş ve yüzlerce insan kurşuna dizilmiştir.¹¹

1 Mayıs 1918 tarihinde bütün Türkistan, Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı altında birleştirilmiş; 1926 yılında Kırgızistan, Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını almıştır.¹² Sovyet döneminden sonra Gorbaçev'in 1986'da başa geçmesiyle başlayan açıklık (glasnost) ve yeniden yapılanma (perestroyka) hareketi sonucunda Kırgızistan Cumhuriyeti 12 Aralık 1992 günü bağımsızlığını ilân etmiştir.¹³

Kırgız edebiyatında sözlü edebiyat geleneği büyük öneme sahiptir. *Manas*, *Er Töştük*, *Kococaş*, *Cañıl Mırza*, *Kurmanbek*, *Er Tabıldı*, *Canış-Bayış*, *Olcoboy menen Kişimcan* gibi destanlar, bu geleneğin önemli örnekleridir.¹⁴

XIX. yüzyılın ikinci yarısında sözlü gelenekte ve kültür yapısında önemli değişiklikler olmuştur. Hokand Hanlığı zamanında İslâm dininin etkisi giderek artmış; dinî okullar ve medreseler açılarak Arap alfabesini okuyup yazan insanların sayısı çoğalmıştır.¹⁵

Halk şiiri geleneği, aynı yüzyılda Bekmurat, Esenaman, Çöñdü, Aytike, Naken, Sartbay, Kalmırza, Naymanbay, Soltobay, Botobay, Taşmat ve Ceñicok gibi şairler vasıtasıyla gelişmiş; XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Ketmen-Töbö ile Talas'ta gelenekçiler (ahir zaman şiiri) ve yenilikçiler (zamane şiiri) akımına mensup olan altmış kadar halk şairi yetişmiştir.¹⁶ Moldo Niyaz, Toktogul Satılganov, Togolok Moldo, Barpı Alıkulov, Kalık Akiyev, Alımkul Üsönbayev bu şairlerden bazılarıdır.

Modern Kırgız edebiyatı, 1920'li yıllardan itibaren gelişmeye başlamıştır. Kırgızların ilk neşriyatı olan *Erkin Too* (daha sonraki adı *Kızıl Kırgızistan*) 1924 yılında Taşkent'te çıkar. 1927'de *Kızıl Kırgızistan*, 1928'de *Cañı Madaniyat Colunda* gibi dergi ve gazeteler çıkmaya başlar. Sovyet döneminde özellikle 1930'lu yıllardan itibaren Kırgız şiiri ve nesri Mukay Elebayev, Coomart Bökönbayev, Cusup Turusbekov, Alıkul Osmonov, Aalı Tokombayev, Kasımalı Bayalınov, Kubanıçbek Malikov, Tügölbay Sıdıkbekov, Tölögön Kasımbekov ve Çingiz Aytmatov gibi şair ve yazarlar vasıtasıyla büyük bir gelişme göstermiştir.

Bugünkü Kırgızistan, doğusunda Doğu Türkistan, batısında Özbekistan, kuzeyinde Kazakistan ve güneyinde Tacikistan'ın yer aldığı Orta Asya'nın en küçük ülkelerinden biridir. İdarî olarak beş bölgeye ayrılmakla beraber bu bölgeler aynı zamanda coğrafî alandır. Bunlar; Bişkek, Isık-Köl, Tanrı Dağları, Celalabad ve Oş'tur. Yüzölçümü 198.500 km², nüfusu 4,5 milyon ve başkenti Bişkek'tir. Bugün Doğu Türkistan ve Afganistan'da iki milyonu aşkın Kırgız Türkü mevcuttur.¹⁷ Kırgızların bir kısmı Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Doğu Türkistan, Afganistan ve Doğu Hindistan'da yaşamaktadır.¹⁸ Büyük bir bölümü Tacikistan ve Kırgızistan, daha küçük bir bölümü ise Çin ve Afganistan'da kalan ve dağlık bir bölge olan Pamir'de yaşayan Kırgız Türkleri, 1982 yılında Türkiye'ye yerleşmişlerdir.¹⁹

2. Kırgız Türkçesi

Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi

Türk dünyasında XIII. yüzyıla kadar tek bir edebî dil kullanılmıştır. XIII ilâ XV. yüzyıllarda Harezmi'de, genel olarak Altınordu, Türkistan ve Mısır'da kullanılan Harezmi-Kıpçak Türkçesini, Çağatay Türkçesi takip etmiştir. Harezmi-Kıpçak ve Çağatay Türkçesi için "Türk tili" veya "Türkî til" tabirleri kullanılmış ve bu yazı dili, XX. yüzyılın başlarına, hatta otuzlu yıllara kadar gelmiştir.²⁰ XX. yüzyılda Türklerin ortak edebî dil olarak kullandığı Çağatay Türkçesinden çeşitli yazı dilleri yaratılmıştır. Bunlar; Başkurt, Tatar, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Nogay, Kumuk, Özbek ve Türkmen yazı dilleridir.²¹

Türkistan Türkleri XX. yüzyılın başlarına kadar Arap alfabesini kullanmış; 1925-1930 yılları arasında Lâtin alfabesine geçirilmişlerdir. Eski Sovyetler'deki bütün Türkler, 1937 yılından başlayarak üç yıl içinde Rus-Kiril kökenli, fakat birbirinden farklı olan yeni alfabelere geçmek zorunda kalmışlardır.²²

Kırgızca, Türk lehçelerinin tasnifinde değişik gruplarda yer almıştır. R. R. Arat, Kırgızcaya *Türk Şive Grupları* maddesinde *tav* grubunda yer vermiştir. Benzing ile Menges, Kırgızca'yı *Aral-Hazar* grubunda Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçeleriyle birlikte değerlendirmiştir. T. Tekin tarafından yapılan tasnifte ise Kırgız yazı dili, *tawlı* (*Kıpçak*) grubundan ayrı olarak *thlŋ* grubunda yer almıştır.²³ Kırgız Türkçesinin üç diyalekti vardır. Bunlar; Kuzey, Güneybatı ve Güneydoğu diyalektleridir. Kırgız edebî dili, Kuzey diyalektine dayanmaktadır.²⁴

Kırgız alfabesi 34 harften oluşmaktadır. Bunların 22'si ünsüz, 8'i ünlüdür. 4 harf ise bir ünsüz ve bir ünlünün birleşmesinden oluşur. Ayrıca, Rusçadan giren kelimelerde /=/, /:/ kesme ve yumuşatma işareti kullanılır.²⁵

Kırgız Alfabesi

A	a	A	a	P	p	P	p
B	b	B	b	R	r	R	r
V	v	V	v	S	s	S	s
G	g	G	g	T	t	T	t
D	d	D	d	U	u	F	u
E	e	E	e, ye	Ä	ä	Ü	ü
	\	Yo	yo	F	F	F	f
"	'	C, J	c, j	X	x	X	x
Z	`	Z	z	c	c	Ts	ts
I	i	İ	i	h	h	Ç	ç
J	j	Y	y	W	w	Ş	ş
K	k	K	k	}	]	Şç	şç
L	l	L	l	=	=	Kesme işareti	
M	m	M	m	Y	y	l	ı
N	n	N	n	:	;	Yumuşatma işareti	
	Ë ñ	Z	`	E	e		

Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi

О	о	О	о	{	[	Yu	yu
◊	°	Ö	ö	Q	q	Ya	ya

II. Ses Bilgisi

1. Ünlüler

2. Kırgız Türkçesinde sekiz normal fonem vardır: /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/

Kırgızcada ayrıca, altı uzun ünlü bulunmaktadır. Uzunluklar, yazıda iki ünlüyle gösterilir: /aa/, /ee/, /oo/, /öö/, /uu/, /üü/

Kırgız Türkçesinde Türkçe kelimelerdeki uzunluklar büyük çoğunlukla ikincil uzunluklar olup bunlar, çeşitli ses gruplarının büzülmesi sonucunda ortaya çıkmıştır:

1.1. Eski Türkçede iki ünlü arasında bulunan /g/ ve /E/ ünsüzlerinin /w/ ye dönüp erimesiyle de uzunluk oluşur: ET *tege*, *tögö* > Krg.ağ. *töwö* > Krg. *töö* “deve”, ET *biregü* > Krg.ağ. *biröw* > Krg. *biröö* “biri”, ET *küdegü* > Krg.ağ. *küyöw* > Krg. *küyöö* “güvey, damat”, ET *aEir* > Krg.ağ. *owur* > Krg. *oor* “ağır”, ET *aEiz* > Krg.ağ. *owuz* > Krg. *ooz* “ağız”, ET *aEu* > Krg.ağ. *uw* > Krg. *uu* “zehir”, ET *oEul* > Krg. *uul* “oğul” vb.

1.2. Büzülme hadisesi iki sestən oluşan ses gruplarında da görülür. Tek heceli kelimelerde sonda bulunan; iki heceli kelimelerde ilk hecenin ve ikinci hecenin sonunda yer alan /g/ ve /E/ ünsüzünün /w/ ye dönüp erimesiyle uzunluk oluşur:

ET *saE* > Krg.ağ. *sow* > Krg. *soo* “sağ”, ET *taE* > Krg.ağ. *tow* > Krg. *too* “dağ”, ET *aElak* > Krg.ağ. *owlaW* > Krg. *oolak* “oğlak”, ET *oEri* > Krg.ağ. *uwru* > Krg. *uuru* “hırsız”, ET *barıE* > Krg.ağ. *baruw* > Krg. *baruu* “gitmek”, ET *elig*, *ellig* > Krg.ağ. *elüw* > Krg. *elüü* “elli” vb.

1.3. Eski Türkçede iki ünlü arasında bulunan /d/, /g/ ve /ñ/ ünsüzlerinin /y/ ye dönüp erimesiyle uzunluk oluşur: ET *ya6ag* > Krg.ağ. *cöyöw*, *cöw* > Krg. *cöö* “yaya”, ET *yegen* > Krg. *ceen* “yeğen”, ET *yañak* > Krg. *caak* “yanak”, ET *eñek* > Krg. *EEK* “çene”, ET *meñi*, *miñi*, *meyi* > Krg. *mee* “beyin”, ET *köñül* > Krg. *köön* “gönül” vb.

1.4. Eski Türkçede tek heceli kelimelerin sonunda bulunan /b/ ünsüzünün /w/ ye dönüp erimesiyle uzunluk meydana gelir: ET *ab*, *aw* > Krg.ağ. *uw* > Krg. *uu* “av”, ET *sub*, *suw* > Krg. *suu* “su”.

1.5. Kırgızcada /p/ ile biten tek heceli fiiller, -*lp*/-*Up* zarf-fiil ekini alınca fiilin son sesi olan /p/ ünsüzünün önce /b/ ye, daha sonra /w/ ye dönüp erimesiyle uzunluk meydana gelir: *çap-lp* > *çawıp* > *çaap* “koşup”, *tap-lp* > *tawıp* > *taap* “bulup” vb.

1.6. /m/ ile biten tek heceli fiiller, -*lp* zarf-fiil ekini aldığı anda zarf-fiil ekinin önünde bulunan bağlantı ünlüsünün düşmesiyle önceki hecede yer alan ünlü uzar: *tam-lp* > *taamp* “damlayıp”, *em-lp* > *eemp* “emip”, *köm-üp* > *köömp* “gömüp” vb.

Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi

Kırgız Türkçesine giren alıntı kelimelerdeki uzunluklar genellikle kısalmış; bazı kelimelerde ise uzunluklar korunmuştur: *buradar* “birader”, *barabar* “beraber”, *çara* “çare”, *amanat* “emanet”, *kapıl* “gafil”, *salamat* “selamet”, *sayasat* “siyaset”, *alamat* “alâmet”, *maalım* “malûm”, *namıs* “namus”, *ılazım* ~ *ılaazım* “lâzım”, *ırazı* ~ *ıraazı* “razı”, *musapır* ~ *musaapır* “yersiz yurtsuz, gezginci”, *daana* “bilgili” vb. Kırgızcaya giren alıntı kelimelerde de ses olayları sonucunda uzunluk meydana gelir:

1.1. İki veya daha fazla heceli alıntı kelimelerde iki ünlü arasında, ilk hecenin sonunda ve sonda yer alan /l/ ve /h/ ünsüzünün erimesiyle uzunluk oluşur: *daarat* “teharet”, *maal* “mahal”, *ıraat* “rahat”, *caat* “cihat”, *baa* “paha, değer”, *baar* “bahar”, *kaarman* “kahraman”, *meenet* “mihnet”, *eetimal* “ihtimal”, *söömöt* “sohbet”, *künö~künöö* “günah” vb.

Tek heceli olup çift ünsüzle biten alıntı kelimelerdeki /l/ ve /h/ ünsüzünün erimesi de uzunluk oluşturur: *meer* “mihr, güneş”, *şaar* “şehir”, *möör* “mühür”, *zeen* “zihin”, *baam* “fehm, anlama” vb.

1.2. İki veya daha fazla heceli alıntı kelimelerde iki ünlü arasında ve ilk hecenin sonunda yer alan /w/ ünsüzünün Kırgızcada erimesi sonucu uzunluk oluşur: *coop* “cevap”, *soop* “Allah tarafından mükâfatlandırılan hareket”, *doo* “dava, iddia”, *şöököt* “şevket”, *döö/öt* “devlet”, *ooluya* “evliya” vb.

Tek heceli olup çift ünsüzle biten Rusça kelimelerde /w/ sesinin erimesiyle de uzunluk oluşur: *koom* “kavim, cemiyet”, *door* “devir” vb.

2. Ünsüzler

Kırgızcada 25 ünsüz fonem vardır: /b/, /c/, /ç/, /d/, /f/, /g/, /E/, /x/, /j/, /k/, /W/, /l/, /m/, /n/, /ñ/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /v/, /y/, /z/, /ts/, /şç/.

/f/, /x/, /j/, /v/, /ts/, /şç/ ünsüzleri, Rusça kelimelerde kullanılır.

3. Ses Özellikleri ve Olayları

3.1. Ünlü Uyumları

3.1.1. Damak (Kalınlık-İncelik) Uyumu

Türkçe kelimelerde sağlam bir damak uyumundan söz edebiliriz. Kelimenin ilk hecesindeki kalın ünlüyü uygun kalın; ince ünlüyü ise uygun ince ünlüler izler: *cakşı* “iyi”, *salkın* “serin”, *baardaş* “cancığer dost, ahbap”, *kılım* “asır”, *ıldam* “hızlı”, *cıltırak* “parlak”, *celke* “ense”, *beşik*, *cetim* “yetim”, *keçeeeki* “akşamki”, *cergesiz* “soyu sopu belli olmayan”, *ılmeç* “tercüman”, *cibek* “ipek”, *birge* “beraber”, *sokur* “kör”, *tolkun* “dalga”, *cuka* “yufka”, *bulak* “pınar”, *kökürök* “göğüs”, *köñül* “gönül”, *köşögö* “perde”, *üstöm* “üstün, hâkim”, *küzgü* “ayna”, *küçtüü* “güçlü”, *kürkürök* “gürleyen”.

Kırgızcadaki kalınlık-incelik uyumu, Arapça ve Farsçadan giren kelimelere de yansımıştır. Uyuma giren kelimelerden bazıları şunlardır: *darman* “derman”, *salamat* “selamet”, *kabır* “kabir”, *adıl* “âdil”, *aalam* “âlem”, *aalım* “âlim”, *maalım* “malûm”, *maakul* “makul”, *taalay* “talih”, *taazım* “tazim, saygı”, *kıyanat* “hiyanet”, *ıpılas* “iflas”, *ınsap* “insaf”, *kubat* “kuvvet”, *kusmat* “husumet”, *kuţpa* “hutpe”, *esep* “hesap”, *kerben* “kervan”, *meymen* “mihman”, *dükön* “dükkân”, *düynö* “dünya”, *kümön* “güman, şüphe” vb.

Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi

Kırgızcada +ek, +ke, +tay ekleri damak uyumuna girmez: *koyon-ek* “tavşan yavrusu”, *kırgıy-ek* “genç atmaca”, *akır-ek* “köprücük kemiği”, *ata-ke* “babacık”, *apa-ke* “ablacık”, *ini-tay* “kardeşçığım”, *ake-tay* “babacığım”, *ceñe-tay* “yengeciğim”.

Kırgızcaya giren alıntı eklerin büyük çoğunluğu, kelimeye göre değişmemekte; fonetik varyant taşımamaktadırlar. Bazı eklerin ise uyuma girdiği görülür: *be-çara* ~ *bey-çara* “bîçare, zavallı”, *şaar-ça* “küçük şehir”, *kulag-dar* “bilgili, haberdar”, *dabı-ger* “eczacı”, *adabiy* “edebî”, *zakmat-keç* “emekçi, zahmet çeken”, *ayıp-ker* “suçlu”, *önör-poz* “sanatkâr”, *körüstön* “mezarlık”.

3.1.2. Dudak (Düzlük-Yuvarlaklık) Uyumu

Kırgız yazı dilinde dudak uyumu ileri bir aşamada olup, kelimenin ilk hecesinde bulunan düzlükler uygun düz; yuvarlak düzlükler ise yuvarlak düzlüklerin takip etmesi kuralıdır: *barmak* “parmak”, *basım* “tazyik”, *caançıl* “yağmurlu”, *akın* “şair”, *telki* “dağ tekesinin dişisi”, *kımız*, *kınık* “âdet”, *cıgaç* “ağaç”, *kilem* “kilim”, *moyun* “boyun”, *konok* “konuk”, *torpok* “toprak”, *köktöm* “ilkbahar”, *bölmö* “bölme, oda”.

Kırgızcada /u/ dan sonra /u/ ve /a/ ünlüsü; /a/ ünlüsünü takiben de /ı/ gelir. /u/ ünlüsünden sonra yuvarlaklaşma gerçekleşmemiştir. Kelimenin birinci hecesindeki yuvarlak /u/, kendisinden sonraki hecelerde yer alan geniş /a/ ünlüsüne tesir edemez: *tuman* “duman, sis”, *kuçak* “kucak”, *kulak*, *uzak*, *tuzak*, *tuugan* “akraba”, *kuurma* “kavurma”, *turak* “durak”, *tuyak* “züriyet”, *suranıç* “rica”.

Kırgızcadaki dudak uyumu, Arapça ve Farsçadan giren kelimelerde de etkili olmuştur. Bazı kelimeler, Türkçe kelimeler gibi dudak uyumuna girmiştir: *koco* “hoca”, *moldo* “molla”, *tobo* “tövbe”, *tozok* “dûzah, cehennem”, izin”, *köönö* “köhne”, *dükön* “dükân”, *düynö* “dünya”, *kümön* “güman, şüphe”.

Kırgızcada dudak uyumuna girmeyen ekler şunlardır: *ata-luu* “babalı, babası olan”, *ee-lüü* “sahibi olan”, *kar-duu* “karlı”, *bilim-düü* “bilgili”, *taş-tuu* “taşlı”, *küç-tüü* “güçlü”, *biröö* < *biregü* “biri”, *eköö* < *ekegü* “ikisi”, *baştoo* “başlama”, *iştöö* “çalışma”, *izildöö* “araştırma”, *aytuu* “söyleme”, *bilüü* “bilme”, *kelüü* “gelme”; *al-çu* “alırdı”, *bil-çü* “bilirdi”, *ayt-çu* “söyledi” vb.

Kırgızcaya giren alıntı ekler, büyük çoğunlukla fonetik varyant taşımazlar: *bey-kut* “mutsuz”, *naa-ümüt* “ümitsiz”, *öküm-dar* “hükümdar”, *kümön-dör* “şüpheli”, *coop-ker* “sorumluluk sahibi”, *künö-kör* “günahkâr”, *ümüt-ker* ~ *ümüt-kör* “ümitli”, *cüyö-keç* “hazırcevap”, *töö-köç* “deveyle yük taşıyan”, *önör-man* “hünerli”, *ilim-poz* “araştırmacı”, *gülüstön* “gülistan”, *örük-zar* “erik bağı”.

3.2. Ünlü Değişmeleri

Bu bölümde, alıntı kelimelerdeki karakteristik fonetik değişmeler ile Türkçe kelimelerdeki karakteristik fonolojik değişmeler yer almaktadır.

3.2.1. Ünlü Kalınlaşması

3.2.1.1. Arapça ve Farsça kelimelerde yazılmayan ünlü, Kırgız Türkçesine büyük çoğunlukla /a/ lı girmiştir. Bu kalınlaşma hadisesi, bazı kelimelerde /E/, /W/, /r/ ünsüzlerinin etkisiyle, bazılarında ise

Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi

ünlü benzeşmesiyle meydana gelmektedir. Bu kelimelerden bazıları şunlardır: *adabiyat* “edebiyat”, *madaniyat* “medeniyet”, *kıyamât* “kıyamet”, *salamat* “selâmet”, *ziyarat* “ziyaret”, *mazar* “mezar”, *tasir* “tesir”, *marhamat* “merhamet”, *ziyarat* “ziyaret”, *kıyanat* “hıyanet”, *sayasat* “siyaset”, *arip* “harf”, *daraca* “derece”, *tarbiya* “terbiye”, *sacda* “secde”, *barabar* “beraber”, *paygambar* “peygamber”, *parzant* “ferzent, evlât”, *çara* “çare”, *kana* “hane”, *pakiza* “pakize”, *parda* “perde” vb.

3.2.1.2. Alıntı kelimelerde yer alan /i/ ünlüsü, Kırgızcadada /ı/ ya dönmüştür. Bu değişme, iki veya daha fazla heceli olup /â/ ünlüsü taşıyan alıntı kelimelerde ünlü benzeşmesiyle ortaya çıkmaktadır: *adıl* “âdil”, *akır* “âhir”, *insap* “insaf”, *dıykan* “çiftçi”, *ıpılas* “iflas”, *ıktıyaç* “ihtiyaç”, *zalım* “zalim”, *ıktımal* “ihtimal”, *zıyan* “ziyan”, *ıktıyar* “ihtiyar”, *tarıx* “tarih”, *ziyarat* “ziyaret”, *kıyanat* “hıyanet”, *kıyamât* “kıyamet”, *kıyal* “hayal”.

3.2.2. Ünlü İncelmesi

3.2.2.1. İki heceli bazı alıntı kelimelerde son hecedeki /â/ ünlüsü kısalmış; /k/ ünsüzünün ve kelime içindeki ince ünlünün etkisiyle incelererek /e/ ye dönmüştür: *nike* “nikâh”, *esep* “hesap”, *beker* “bîkâr, boşuna, bedava”, *meken* “mekân”, *kerben* “kervan”.

3.2.2.2. Alıntı kelimelerde ilk hecede yer alan /u/ ve /û/ ünlüsü, kelime içinde yer alan /g/ ve /k/ ünsüzlerinin ve ünlülerin etkisiyle incelererek /ö/ ye dönmüştür: *huner* > *önör* “hüner”, *hukm* > *öküm* “hükûm”, *hukñmet* > *ökmöt* “hükûmet”, *gñristñn* > *körüstön* “mezarlık”.

3.2.2.3. Bazı alıntı kelimelerin ilk hecesinde yer alan /u/ ve /û/ ünlüsü, inceltici ünsüzlerin etkisiyle /ü/ ye döner: *guvñh* > *kübö* “güvah, şahit”, *gunñh* > *künöö* “günah”, *gulistñn* > *gölüstön* “gülistan”, *gumñn* > *kümön* “şüphe”, *gunbed* > *kümböz* “kümbet, türbe”, *dukkñn* > *dükön* “dükkân”, *dunyñ* > *düynö* “dünya”, *wñret* > *süröt* “suret”.

3.2.3. Ünlü Düzleşmesi

3.2.3.1. Bazı Arapça kelimelerin büyük çoğunlukla ikinci hecesinde yer alan /û/ ünlüsü, Kırgızcadada hem kısalmış, hem de düzleşerek /ı/ ya dönmüştür: *kabil* “kabul”, *maalım* “malûm”, *maalimat* ~ *malimat* “malûmat”, *namıs* “namus”.

3.2.4. Ünlü Yuvarlaklaşması

3.2.4.1. Kırgızcadada düz ünlülerin yuvarlaklaşması, en sık karşılaşılan ünlü değişmesidir. Bu hadise, çoğunlukla ünlü benzeşmesi sonucu ve dudak ünsüzlerinin etkisiyle gerçekleşir. Türkçe kelimelerde ilk hecede yer alan /o/ ünlüsü, kendisinden sonra gelen hecelerdeki /a/ sesini yuvarlaklaştırır: *toygan* > *toygon* “doydu”, *okşaş* > *okşoş* “benzer”, *korkak* > *korkok* “korkak”, *çolak* > *çolok* “çolak”, *çolpan* > *çolpon* “çolpan”, *çokmar* > *çokmor* “çomak”, *oyma* > *oymo* “oyma”, *orda* > *ordo* “hanın harem dairesi”, *koçkar* > *koçkor* “koç”, *oñat* > *oñot* “iyi durum”.

3.2.4.2. Türkçe kelimelerin ilk hecesinde yer alan /ö/ ve /ü/ ünlüsünün etkisiyle, sonraki hecelerde bulunan /e/ ünlüsü /ö/ ye dönerek yuvarlaklaşır: *söökteş* > *sööktöş* “akraba”, *yürek* > *cürök* “yürek”, *küyev* > *küyöö* “güvey, damat”, *ördek* > *ördök*, *ökçe* > *ökçö*, *ölçe* > *ölçö* “ölçmek”, *öktem* >

Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi

öktöm “kuvvetli, cesur”, *özge* > *özgö* “başka”, *köçmen* > *köçmön* “göçmen”, *kömeç* > *kömöç* “çörek”, *kürek* > *kürök*, *küreş* > *küröş* “mücadele”, *örnek* > *örnök*.

3.2.4.3. Türkçe ve alıntı kelimelerde ilk hecede yer alan /o/ ünlüsünün etkisiyle sonraki hecelerde bulunan /ı/, /u/ ünlüsüne döner: *konuklarımız* > *konoktorubuz* “konuklarımız”, *koylarnı* > *koylordu* “koyunları”, *oylarnıñ* > *oylordun* “düşüncelerin”, *dostlarıñız* > *dostoruñuz* “dostlarınız”, *mollalarıñ* > *moldolordun* “mollaların”, *hoşlaştı* > *koştoştı* “vedalaştı”.

3.2.4.4. Türkçe ve alıntı kelimelerde ilk hecede yer alan /ö/ ve /ü/ sesinin etkisiyle diğer hecelerdeki /i/ ünlüsü /ü/ ye dönerek yuvarlaklaşır: *közlerniñ* > *közdördün* “gözlerin”, *özgerildi* > *özgörüldü* “değiştirildi”, *külmesmin* > *külbösmün* “gülmeyiz”, *yüreğimiz* > *cürögübüz* “yüreğimiz”, *sözlerdeki* > *sözdördögü* “sözlerdeki”.

3.2.4.5. Türkçe kelimelerdeki yuvarlaklaşma hadisesi, Kırgızcaya giren Arapça ve Farsça kelimelerde de etkili olmuş; ilk hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle diğer hecelerdeki düz geniş ünlü yuvarlaklaşmıştır: *gum#n* > *kümön* “güman, şüphe”, *guv#h* > *kübö* “guvah, şahit”, *dukk#n* > *dükön* “dükkân”, *duny#* > *düynö* “dünya”, *gun#h* > *künö* “günah”, *gulist#n* > *gülüstön* “gül bahçesi”, *gun#hk#r* > *künöökör* “günahkâr”, *gñrist#n* > *körüstön* “mezarlık”, *huner* > *önör* “hüner”, *hukñmet* > *ökmöt* “hükûmet”, *wñret* > *süröt* “suret”.

3.2.5. Ünlü Daralması

3.2.5.1. Türkçe kelimelerde ilk hecede yer alan /a/ ve /e/ ünlüsünün bazen daraldığı görülür: *çakır* > *çıkır* “çağırmak, davet etmek”, *çañır* > *çıñır* “acı acı bağırmak”, *aEla* > *ıyla* “ağlamak”, *be6ük* > *biyik* “yüksek”, *neçe* > *niçe* “nice, ne kadar”, *keyik* > *kiyik* “geyik”. Bu daralma hadisesi, tek heceli kelimelerde de görülür: *teg* > *tiy* “değmek”, *beg* > *biy* “bey”.

3.2.6. Ünlü Genişlemesi

3.2.6.1. Farsça olumsuzluk ekinin ünlüsü önce kısılır, daha sonra genişleyerek /e/ ye döner: *bNk#r* > *beker* “bîkâr, boşuna”, *beçara* “bîçâre, zavallı”.

Genişleme hadisesi, /h/ ünsüzünün yanında da görülür: *lukm* > *öküm* “hüküm”, *mihm#n* > *meyman* “mihman, misafir”.

3.2.6.2. Bazı Türkçe kelimelerde /u/ ve /ü/ ünlüsünün genişlediği görülür: *kuru* > *kuura* “kurumak”, *togru* > *tuura* “doğru”, *konuk* > *konok*, *köprü* > *köpürö*.

3.3. Ünlü Düşmesi

Kırgızcada ünlü düşmesi, genellikle iç seste görülür. Türkçe kelimeler, bazı yapım eklerini, çokluk, iyelik ve zarf-fiil eklerini aldığı anda vurgusuz açık hecedeki ünlüler düşer: *balalar* > *baldar* “çocuklar”, *kıyna* < *kıy* (ı) *n-a* “zorlamak”, *cıyna* < *cıy* (ı) *n-a* “toplamak”, *tışkarkı* < *tışkar* (ı) *-kı* “dışardaki”, *aylım* < *ay* (ı) *ı-ı-m* “köyüm”, *kayıp* < *kay* (ı) *r-ı-p* “çevirip”, *emki* < *emi* *-ki* “şimdiki”, *kiymi* < *kiy* (i) *m-i* “giyimi”, *orno* < *or* (u) *n-a* “yerleşmek”, *moynum* < *moy* (u) *n-u-m* “boynum”, *murdu* < *mur* (u) *n-u* “burnu”, *ordu* < *or* (u) *n-u* “yeri”, *buyrup* < *buy* (u) *r-u-p* “emredip”.

Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi

3.4. Ünlü Türemesi

3.4.1. Ön seste Ünlü Türemesi

Kırgızcada alıntı kelimeleri Türkçeleştirme çabası, /l/, /r/, /w/ ve /s/ ile başlayan alıntı kelimelerde etkili olmuş; bu seslerin önünde /l/, /o/ ve /u/ türemiştir: *l#zim* > *ilaazım* “lâzım”, *lampa* > *ılampa* “lamba”, *ramaî#n* > *ıramazan* “ramazan”, *rızW* > *ıriskı* “rızk”, *rayon* > *ırayon* “bölge”, *radio* > *ıradio* “radyo”, *stakan* > *ıstakan* “bardak”, *stanok* > *ıstanok* “tezgâh”, *Rus* > *Orus*, *rÑze* > *orozo* “oruç”, *ruHwat* > *uruksat* “ruhsat”, *rÑmN* > *urumu* “Rumî”, *waWt* > *ubakıt* “vakit”, Ar. *wezNr* > *ubazir* ~ *uvazir* “vezir”.

3.4.2. İç seste Ünlü Türemesi

Bu hadise, çift ünsüzle biten Türkçe ve alıntı kelimelerde görülür. Bu kelimelerde ünlü uyumuna göre ünlü türer: *erk* > *erik* “hürriyet”, *fıkr* > *pikir* “fikir”, *ilm* > *ilim*, *ark* > *arık* “su kanalı”, *kıvanç* > *kubanıç* “kıvanç”, *korkunç* > *korkunuç*, *borç* > *boruç*, *ders* > *darıs* “ders”, *cins* > *cınıs* “cins”, *Wabr* > *kabır* “kabir”, *baHt* < *bakıt* “baht”, *sabr* > *sabır* “sabır”, *börk* > *börük* “şapka”.

Ünlü türemesi, iki heceli kelimelerde ortada da görülür: *kaplan* > *kabilan* “kaplan”, *arslan* > *arıstan* “arslan”, *ıfl#s* > *ıpılas* “iflas”, *iHl#s* > *ıkılas* “ihlas”, *gaflət* > *kapılet* “gaflət”, *lasret* > *kasıret* “hasret”, *Wudret* > *kuduret* “kudret”, *toprak* > *topurak*.

3.4.3. Son Seste Ünlü Türemesi

Türkçe ve alıntı kelimelerde kelime sonunda genellikle telaffuzu zor olan ünsüzlerden sonra da ünlü türer: *ald* > *aldı* “ön, ön kısım”, *l#* > *ali* “hâli hazır”, *t#c* > *taci*, *proyekt* > *proyekti* “proje”, *tiz* > *tize* “diz”, *kenç* > *kence* “en küçük çocuk”, *aşW* > *ışkı* “aşk”, *nefs* > *apsı* “nefis”, *lacc* > *acı* “hac”, *laWW* > *akı* “hak”.

3.5. Ünlü Birleşmesi

Yan yana gelen iki kelimedeki ilki ünlüyle bitip ikincisi de ünlüyle başlıyorsa iki ünlü birleşerek tek ünlü hâline gelir: *caza elekmin* > *cazalekmin* “henüz yazmadım, yazacağım”, *kele elek* > *kelelek* “henüz gitmedi, gidecek”, *ala elek* > *alalek* “henüz almadı, alacak”, *bile albaymın* > *bilalbaymın* “bilemem”, *körö albayt* > *köralbayt* “göremiyor”, *bara algan çok* > *baralğan çok* “gidemedi”, *cakşı bı ele* > *cakşı bele* “iyi miydi”, *keldi bi eken* > *keldi beken* “geldi mi acaba”.

3.6. Ünsüz Uyumu

Kırgız Türkçesinde ünsüzlerin ton uyumunun ileri noktada olduğunu söyleyebiliriz. Tonluyla biten kelimeler, tonluyla; tonsuzla biten kelimeler ise tonsuzla başlayan ekler alırlar: *cer-deş* “hemşehri”, *tün-dük* “kuzey”, *erke-le* “okşamak”, *tuy-gu* “duygu”, *sol-gun* “gevşek”, *söz-dör* “sözler”, *közüm-döy* “gözüm gibi”, *caştar-ga* “gençlere”, *üy-dön* “evden”, *köp-tük* “çokluk”, *kesip-teş* “meslektaş”, *aç-kıç* “anahtar”, *taş-tar* “taşlar”, *cürök-tün* “yüreğin”, *öt-tü* “geçti” vb.

Kırgızcada bazı ekler ünsüz uyumu dışında kalmaktadır: *Kırgız-ça* “Kırgızca”, *kuda-ça* “dünür”, *caşıl-ça* “sebze”; *kelin-çek* “gelincik”, *çapan-çan* “paltolu”, *buka-çar* “üç yaşında boğa”, *teke-çer* “üç

Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi

yaşında teke”, *til-çi* “dilci”, *aldam-çı* “hilekâr”, *coloo-çu* “yolcu”, *can-çık* “cep”, *oyun-çuk* “oyuncak”; *tuugan-çıl* “akrabaya düşkün”, *eki-nçi* “ikinci”, *böl-çok* “parçacık”, *kıska-ça* “kısaca”, *al-çu* “alırdı”, *bar-çu* “giderdi”, *ece-ke* “ablacık”, *bala-key* “çocukcağız”, *kiçine-key* “küçücük”, *aga-tay* “biradercik”.

3.7. Ünsüz Değişmeleri

3.7.1. Tonlulaşma

3.7.1.1. f (>p) >b: Alıntı kelimelerde kelime başında bulunan /f/ sesi, önce süreksizleşerek /p/ ye, daha sonra tonlulaşarak /b/ ye döner: *ferzend* > *parzant* > *barzant* “evlât”, *farW* > *park* > *bark* “fark”, *fel#ket* > *balaket* “*felâket*”, *f#til#* > *bata* “fatiha”, *fal#n* > *balan* “falan”, *fuWar#* > *bukara* “fukara”, *fehm* > *baam* “anlama” vb.

3.7.1.2. k, W>g, E: Eski Türkçede kelime başında yer alan /k/ ve /W/ ünsüzü, Kırgız Türkçesinde büyük çoğunlukla korunmuştur: *keme* “gemi”, *kün* “gün, güneş”, *keç* “geç”, *kiyim* “giyim”, *köynök* “gömlek”, *köz* “göz”, *kel* “gelmek”, *kamçı* “kamçı”, *kana* “kanamak, kan gelmek”, *kara* “kara”, *kıl* “yapmak”, *kulak* “kulak”, *kuçak* “kucak”, vb.

Kırgız Türkçesinde bu sesler, ek alıp iki ünlü arasında kalınca genellikle fonolojik olarak tonlulaşır: *kök-üş* > *kögüş* “maviş”, *kök-er-* > *kögör-* “göğermek”, *kerek-i* > *keregi* “gereği”, *tik-i-p* > *tigip* “dikip”, *cürök-üm* > *cürögüm* “yüreğim”, *uW-a-min* > *ugamın* “duyuyorum”, *coluW-a-bız* > *colugabız* “karşılaşacağız”, *coW-ol-* > *cogol-* “yok olmak, kaybolmak”, *baW-ı-m* > *bagım* “bakım” vb.

3.7.1.3. p>b: Kırgız Türkçesinde bazı kelimelerde kelime içinde yer alan /p/ sesi korunmuştur: *capır* “devirmek”, *bükmek*, *apa* “anne”, *capız* “alçak”, *tapşır* “emanet etmek”, *taptır* “buldurmak” vb.

Ek alıp iki ünlü arasında bulunan dudak ünsüzü /p/, fonolojik değişmeyle /b/ ye döner. Bu değişmeyle ilgili örneklerden bazıları şunlardır: *töpü* > *töbö* “tepe”, *kitep-i* > *kitebi* “kitabı”, *coop-um* > *coobum* “cevabım”, *köp-ey-* > *köböy-* “çoğalmak”, *çap-uu* > *çabuu* “hızla koşma”, *çopur* > *çobur* “adi cinsten”, *tap-a* > *taba* “doğru”, *cap-ı-k* > *cabık* “kapalı” vb.

3.7.1.4. t>d: Eski Türkçe kelime başında yer alan /t/ sesi de büyük çoğunlukla korunmuştur. /t/ nin birkaç kelimede /d/ ye döndüğü görülür. /t/ nin kelime başında korunduğunu gösteren örneklerden bazıları şunlardır: *too* “dağ”, *temir* “demir”, *tiş* “diş”, *til* “dil”, *tört* “dört”, *tap* “bulmak”, *tülkü* “tilki”, *töpö* “tepe”, *tök* “dökmek”, *tün* “gece”, *taanı-* “tanımak”, *taarın-* “darılmak”, *tegerek* “etraf, çevre”, *tük* “tüy”, *tar* “dar” vb.

Kırgız Türkçesinde /t/, kelime içinde çoğunlukla korunmuştur: *atı* “adı”, *ceti* “yedi”, *otun* “odun”, *cutum* “yudum”, *kütül-* “beklenmek”, *otu* “otu”, *kötör-* “kaldırmak”, *kütüm* “meşgale, bakım”, *kutul-* “kurtulmak” vb.

Türkçe kelimelerde kelime başında yer alan diş ünsüzü /t/, bazı kelimelerde tonlulaşarak /d/ ye dönmektedir: *t>-> de-* “demek”, *takı* > *dagı* “tekrar, yine”, *tabış* > *dabış* “ses”, *teñiz* > *deñiz* “deniz”, *toñuz* > *doñuz* “domuz”, *tilbe* > *delbe* “deli”, *teñ* > *deñ* “denk”, *tegre* > *deyre* “etraf, çevre”.

3.7.2. Tonsuzlaşma

Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi

3.7.2.1. b>p: I. çokluk şahıs eki, tonsuzla biten kelimeye geldiği zaman ekin başında yer alan /b/ ünsüzü, /p/ ye döner: *kelip-biz* > *kelip-piz* “gelmişiz”, *emes-biz* > *emes-piz* “değiliz”, *aç-bız* > *aç-pız* “açız”, *cok-buz* > *cok-puz* “yokuz” vb.

Kelime sonundaki değişme, alıntı kelimelerde görülür. Kelime sonunda yer alan /b/ sesi, Kırgızcada /p/ ye döner. Bu ünsüz, ek alıp iki ünlü arasında kaldığı zaman tekrar tonlulaşır: *kit#b* > *kitep* “kitap”, *bP-t#b* > *beytap* “bîtap”, *tertPb* > *tartip* “tertip”, *ayb* > *ayıp* “ayıp”.

3.7.2.3. g, E>k, W: Eski Türkçede kelime sonunda yer alan /g/ ve /E/ sesi, Kırgızcada bazı kelimelerde tonsuzlaşarak /k/ ve /W/ ünsüzüne döner: *beg* > *bek* “bey”, *tüg* > *tük* “tüy”, *boyaE* > *boyok* “boya”, *uruE* > *uruk* “soy, tohum”.

Alıntı kelimelerde kelime başında bulunan /g/ ve /E/ sesi, Kırgız Türkçesinde çoğunlukla tonsuzlaşarak /k/ ve /W/ ünsüzüne döner: *gun#h* > *künöo* “günah”, *gum#n* > *kümön* “güman, şüphe”, *guv#h* > *kübö* “şahit”, *gñrist#n* > *körüstön* “kabristan”, *gunbed* > *kümböz* “kümbet”, *E#fil* > *Wapıl* “gafil”, *Eayret* > *Wayrat* “gayret”, *EänNmet* > *Wanımet* ~ *Wanimet* “ganimet”, *Eäflet* > *Wapilet* ~ *Wapilet* “gaflet” vb.

3.7.2.4. m (>b) >p: Ünsüzle biten kelimeler /m/ ünsüzüyle başlayan ek aldıkları zaman söz konusu /m/ ünsüzü önce süreksizleşir; daha sonra tonsuzlaşarak /p/ ye döner. Bu değişme, -mA- /-mO-olumsuzluk eki, -mI/ -mU soru ekinde görülen bir değişmedir. Tonlu ünsüzle biten kelimelere ekin b’li şekli; tonsuzla biten kelimelere ise p’li şekiller getirilir: *tap-ma-y* > *tappay* “bulmadan”, *uk-ma-dı* > *ukpadı* “duymadı”, *uç-ma-dıñ* > *uçpadıñ* “uçmadın”, *emes mi* > *emespi* “değil mi” vb.

3.7.2.5. I (>d) >t: Kırgızcada /I/ ünsüzüyle başlayan ekler, tonsuz ünsüzle biten kelimelere getirildiğinde I > d değişmesi, yerini benzeşmeye bırakır. Aşağıdaki örneklerde tonsuzla biten kelimeler tonlu ünsüzle başlayan ek alınca kelimenin sonunda yer alan sesin etkisiyle ekin ön sesi tonsuzlaşır: *tınç-lık* > *tınç-tık* “dinçlik, huzur”, *arık-lık* > *arık-tık* “zayıflık”, *at-luu* > *at-tuu* “adlı”, *iş-le-* > *iş-te-* “çalışmak”, *konuk-lar* > *konok-tor* “konuklar”, *yurt-lar* > *curt-tar* “yurtlar” vb.

3.7.2.6. n (>d) >t: Tonsuzla biten kelimeler /n/ ile başlayan ek aldıklarında ise ekin başında yer alan /n/ ünsüzü süreksizleşerek önce /d/ ye; daha sonra benzeşmeyle tonsuzlaşarak /t/ ye döner: *kök-nü* > *kök-tü* “göğü”, *küç-nü* > *küç-tü* “gücü”, *taş-nın* > *taş-tın* “taşın”, *kitep-nin* > *kitep-tin* “kitabın”, *yürek-nin* > *cüröktün* “yüreğin”, *taş-nın* > *taş-tın* “taşın” vb.

3.7.3. Süreklileşme

3.7.3.1. E (>w) >oo, uu: Eski Türkçede iki heceli kelimelerde iki ünlü arasında ve ilk hecenin sonunda; ayrıca, tek heceli kelimelerin sonunda bulunan /E/ sesi, önce sızıcılışarak yarı ünlü /w/ ye döner; daha sonra /w/ nin erimesiyle uzunluk oluşur: *aEır* > *owur* > *oor* “ağır”, *aEız* > *owuz* > *ooz* “ağız”, *boEaz* > *buwaz* > *booz* “boğaz”, *yaEuW* > *cuwuk* > *cuuk* “yakın”, *oEul* > *uul* “oğul”, *soEuW* > *suwuW* > *suuk* “soğuk”, *buEday* > *buwday* > *buuday* “buğday”, *toErı* > *tuwra* > *tuura* “doğru”, *aE-* > *ow-* > *oo-* “yukarı kalkmak, yükselmek”, *baE* > *bow* > *boo* “bağ”, *saE* > *sow* > *soo* “sağ”, *taE* > *tow* > *too* “dağ” vb.

Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi

3.7.3.2. g (>w) >öö, üü: Eski Türkçede iki veya daha fazla heceli kelimelerde iki ünlü arasında ve kelime sonunda bulunan /g/ ünsüzü önce sızıcılaşarak /w/ ye döner; daha sonra /w/ nin erimesiyle uzun ünlü oluşur: *tege, tögö > töwö > töö* “deve” biregü > *biröw > biröö* “biri”, *küdegü > küyöw > küyöö* “güvey, damat”, *elig, ellig > elüw > elüü* “elli”, *sebüg, sevüg, sewüg > süyüw > süyüü* “sevgi”, *közlig > közdüw > közdüü* “gözlü” vb.

3.7.3.3. p (>b>w) >aa, ee: Kırgızcadada /p/ ile biten tek heceli fiiller, -*ıp* zarf-fiil ekini alınca iki ünlü arasında kalan /p/ önce tonlulaşarak /b/ ye; daha sonra sızıcılaşarak /w/ döner. Yarı ünlü /w/ nin erimesiyle de uzunluk meydana gelir: *tap-ıp > tabıp > tawıp > taap* “bulup”, *tep-ıp > tebip > tewip > teep* “tepip”, *öp-üp > öbüp > öwüp > ööp* “öpüp”, *çap-ıp > çabıp > çawıp > çaap* “vurup”.

3.7.3.4. b>m: Eski Türkçe kelime başındaki /b/ ünsüzü Kırgızcadada büyük çoğunlukla korunmuştur: *ber*-“vermek”, *bar* “var”, *bar*-“gitmek, varmak”, *bol*-“olmak”, *bil*-“bilmek”, *bel* “bel”, *belgi* “işaret”, *bak*-“bakmak”, *balta* “balta”, *baltır* “baldır”, *barmak* “parmak”.

Kelime başında bulunan /b/ ünsüzü, Kırgızcadada bazı kelimelerde, genellikle /n/ ve /ñ/ ünsüzlerinin etkisiyle /m/ ye döner: *burun > murun* “burun, önce”, *boyun > moyun*, *ben > men*, *boynuz > müyüz*, *boncuk > monçok*, *bol > mol*, *buz > muz*, *buzağı > muzoo*, *biñ > miñ*, *başak > maşak*, *buñ > muñ* “sıkıntı, dert, yokluk”, *biñ > miñ* “bin”, *bin-> min-*.

3.7.3.5. 6>y: Eski Türkçede kelime içi ve kelime sonunda yer alan /6/ ünsüzü, Kırgızcadada /y/ ye döner: *kü6egü > küyöö* “güvey, damat”, *Wu6ruW > kuyruk* “kuyruk”, *bo6 > boy* “boy”, *tı6-> tıy-* “menetmek, tutmak”, *ya6-> cay-* “sermek, yaymak”, *to6-> toy-* “doymak”, *yo6-> coy-* “yok etmek, yitirmek”, *ko6-> koy-* “koymak” vb.

3.7.4. Süreksizleşme

3.7.4.1. f>p: Alıntı kelimelerde kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda yer alan diş-dudak ünsüzü /f/, /p/ ye döner: *fıkr > pikir*, *ferm#n > parman* “ferman”, *felek > palek* “felek”, *farW > park* “fark”, *defter > depter* “defter”, *sefer > sapar* “sefer”, *inw#f > insap*, *fond > pondu* “sermaye”, *forma > pormo*, *fabrika > pabrik*.

3.7.4.2. H>W: Arapçadan giren kelimelerde kelime başında, kelime içinde ve kelime sonunda yer alan /H/, Kırgızcadada düzenli olarak /W/ ya dönmüştür: *Haber > Wabar*, *Hizmet > Wizmat*, *Hıy#net > kıyanat* “hiyanet”, *Huw#met > kusmat* “husumet”, *#Hir > aWır*, *iHl#s > ıWlas*, *iHtiy#r > ıktıyar* “ihtiyar”, *t#riH > tarıW* vb.

3.7.4.3. l>W: /l/ sesinin de aynı durumlarda /W/ ya döndüğü örnekler az da olsa rastlanır *läsrät > Wasıret* “hasret”, *älv#l > aWbal* “ahval”, *merl#m > marWum* “merhum”, *rälmet > raWmat* “rahmet”, *erw#l > arbaW* “ervah”.

3.7.4.4. l>d: /l/ ünsüzü, tonlu ünsüzle biten kelimelere gelince /d/ ye döner: *er-lik > er-dik* “yiğitlik”, *akıl-luu > akıl-duu* “akıllı”, *bilim-lüü > bilimdüü* “bilgili”, *köz-le-> közdö-* “gözlemek”, *kiyim-ler> kiyim-der* “giyimler”, *kız-ları > kız-darı* “kızları”, *söz-leri > söz-dörü* “sözleri” vb.

Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi

3.7.4.5. n>d: Bu değişme /n/ ünsüzüyle başlayan eklerde görülmektedir. Tonlu ünsüzle biten kelimeler /n/ ile başlayan ek alınca söz konusu /n/ sesi, süreksizleşerek /d/ ye döner: *kız-nı* > *kız-dı* “kızı”, *uul-nu* > *uul-du* “oğlu”, *el-nin* > *el-din* “halkın”, *biz-nin* > *biz-din* “bizim”, *üy-nü* > *üydü* “evi”, *koy-nun* > *koy-dun* “koyunun”, *oy-nu* > *oy-du* “fikri”, *hüner-nin* > *önör-dün* “sanatın”.

3.7.4.6. m>b: Tonluyla biten kelimeler /m/ ünsüzüyle başlayan olumsuzluk eki ile soru ekini aldıkları zaman ek başındaki /m/ ünsüzü süreksizleşerek /b/ ye döner: *al-may* > *albay* “almadan”, *ur-ma-dı* > *urbadı* “vurmadı”, *tiy-meden* > *tiybesten* “değmeden”, *caz-ma-sa* > *cazbasa* “yazmasa” *bol-ma-sa* > *bolboso* “olmasa”, *bil-gen mi* > *bilgenbi* “bildi mi”, *al-dı mı* > *aldıbı* “aldı mı”, *bol-or mu* > *bolorbu* “olur mu”.

3.7.4.7. w, v>b: Arapçadan giren kelimelerde kelime başı ve kelime içinde yer alan /w/ sesi, Kırgız Türkçesinde /b/ ye dönmüştür: *waWt* > *ubakıt* “vakit”, *w#’de* > *ubada* “vade”, *waräW* > *barak*, “varak”, *läw#* > *aba* “hava”, *älw#l* > *abal* “ahval”, Ar. *Wuwwät* > *kubat* “kuvvet”, *lelw#’* > *alba* “helva”, *elw#n* > *alban* “elvan”, *guv#h* > *kübö* “şahit”, *perv#ne* > *barbana* “pervane” vb.

3.7.4.8. y>c: Türkçe kelimelerde kelime başında bulunan /y/, diş-damak ünsüzü /c/ ye dönmüştür. Bu değişme, Kırgızcadada oldukça düzenlidir: *yakın* > *cakın*, *yıldız* > *cıldız*, *yigit* > *cigit*, *yürek* > *cürök*, *yarat->* *carat-*, *yumuşak* > *cumşak*, *yardım* > *cardam*, *yol* > *col*, *yaş* > *caş*, *yegen* > *ceen* “yeğen”, *yırtık* > *cırtık*, *yan->* *can-*“dönmek”, *yalın* > *calın* “alev”, *yalgan* > *calgan* “yalan”, *yaman* > *caman* “kötü”, *yıl* > *cıl* “yıl”, *yılığ* > *cıluu* “ılık”, *yañı* > *cañı* “yeni” vb.

3.8. Ünsüz Tekleşmesi

Alıntı kelimelerde iç seste bulunan ikiz ünsüz, Kırgızcadada tek ünsüz hâline gelir: *muhäbbet* > mahabat “muhabbet”, *mu’ällim* > *mugalim* “muallim”, *Wuwwet* > *kubat* “kuvvet”, *lissee* > *ese* “hisse”, *dukk#n* > *dükön* “dükân”, *widdNW* > *sıdık* “sıddık”, *läysiyyet* > *kasiyet* “haysiyet”.

3.9. Ünsüz Düşmesi

3.9.1. g>w>ø: Eski Türkçede kelime içi ve kelime sonunda bulunan /g/ sesi, bazı kelimelerde önce sızıcılaşarak yarı ünlü /w/ ye döner. /w/, ünlüye dönüşme yoluyla kaybolur: *biregü* > *biröw* > *biröö* “biri”, *küdegü* > *küyöw* > *küyöö* “güvey, damat”, *sebüg*, *sevüg*, *sewüg* > *süyüw* > *süyüü* “sevgi”, *közlig* > *közdüw* > *közdüü* “gözlü”.

3.9.2. E>w>ø: Eski Türkçede kelime içi ve sonunda bulunan /E/ sesi de bazı kelimelerde önce sızıcılaşarak yarı ünlü /w/ ye döner. Bu ses de dönüşme yoluyla kaybolur: *baEır* > *bowur* > *boor* “bağır”, *boEaz* > *buwaz* > *booz* “boğaz”, *yaEuW* > *cuwuk* > *cuuk* “yakın”, *buEday* > *buwday* > *buuday* “buğday”, *toErı* > *tuwra* > *tuura* “doğru”, *tuE* > *tuu* “tuğ, bayrak”.

3.9.3. l>ø: Alıntı kelimelerde kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunan /l/ sesi, Kırgız Türkçesinde genellikle düşer: *les#b* > *esep* “hesap”, *läreket* > *araket* “hareket”, *lukÑk* > *ukuk*, *lukm* > *öküm* “hüküm”, *nik#l* > *nike* “nikâh”.

Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi

3.9.4. h>ø: Alıntı kelimelerde /h/ sesi, düzenli olarak düşer: *her* > *ar* “her”, *huner* > *önör* “hüner”, *zihn* > *zeen* “zihin”, *#haste* > *asta* “aheste”, *şehr* > *şaar* “şehir”, *cih#t* > *caat* “cihat”, *guv#h* > *kübö* “şahit”.

3.9.5. t >ø: Farsçadan giren kelimelerde /H/, /s/ ve /ş/ ünsüzünden sonra gelen /t/ ünsüzü telaffuz zorluğundan düşer: *diraHt* > *darak* “ağaç”, *r#st* > *ıras* “doğru”, *mest* > *mas* “mest”, *bihişt* > *beyiş* “cennet”, *dost* > *dos* “dost”.

3.9.6. w>ø: Alıntı kelimelerde kelime başında yer alan /w/ ünsüzünün eridiği görülür: *wef#t* > *opat* “vefat”, *wNr#n* > *oyron* “viran”, *w#Wı#* > *okuya* “olay”, *wekNl* > *ökül* “vekil”, *wuc#d* > *ucut* “vücut”, *wicd#n* > *ucdan* “vicdan” vb.

Kelime içinde yer alan /w/, ünlüye dönerek kaybolur. Bu değişme, bazen kelime başında da görülür: *cew#b* > *coop* “cevap”, *sew#b* > *soop* “sevap”, *Wewm* > *koom* “kavim”, *dewr* > *door* “devir”, *dewlet* > *döölöt* “devlet”, *wef#* > *opaa* ~ *oopa* “vefa”.

3.10. Ünsüz Türemesi

3.10.1. /y/ türemesi: Alıntı kelimelerde kelime içi ve sonunda yer alan /N/ ünlüsünün kısılmasıyla /y/ türer: *cemNle* > *camıyla* “cemile”, *vāzNfe* > *vazıypa* “vazife”, *haWNWat* > *akıykat* “hakikat”, *netNce* > *natiyca* “netice”, *edebN* > *adabiy* “edebî” vb.

III. Şekil Bilgisi

Kırgızcada yapım ve çekim eklerinin fonetik varyantları zengin olduğu için ekler, tek tek yazılmamıştır. A, a /e; I, ı/ i; O, o /ö; U, u/ ü ünlü değişimlerini; B, b /p; D, d/ t; D₃, d /t/ l; G, g/k; L₃, l /d/ t; N₃, n /d/ t ünsüz değişimlerini göstermektedir.